

Walcheren en de stormvloed van 19 november 1404

90 Peter Henderikx

Naast grote delen van de kustgebieden van Vlaanderen, onder andere van het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen, zijn in 1404 ook de Zeeuwse eilanden getroffen door de stormvloed van 19 november van dat jaar. Voor wat Walcheren aangaat – deze bijdrage beperkt zich tot dat eiland – komt praktisch alle informatie uit één bron, te weten de burgemeestersrekening van Middelburg over het rekeningjaar 15 maart 1404-april 1405. Twee en twintig uitgaveposten in deze rekening, vooral in verband met reis- en teerkosten, hebben betrekking op de stormvloed, en geven tezamen een vrij goed beeld van de gebeurtenissen.¹ Ik zal hier trachten dat beeld te schetsen en om te beginnen proberen een antwoord te geven op de vraag waar dijken zijn doorgebroken en waar land onder water is komen te staan. Vervolgens wil ik nagaan hoe de in de rekening vermelde maatregelen en activiteiten in verband met de dijkdoorbraken passen binnen de waterstaatkundige bestuursstructuur van Walcheren van dat moment.

Dijkdoorbraken en dijkherstel van dag tot dag

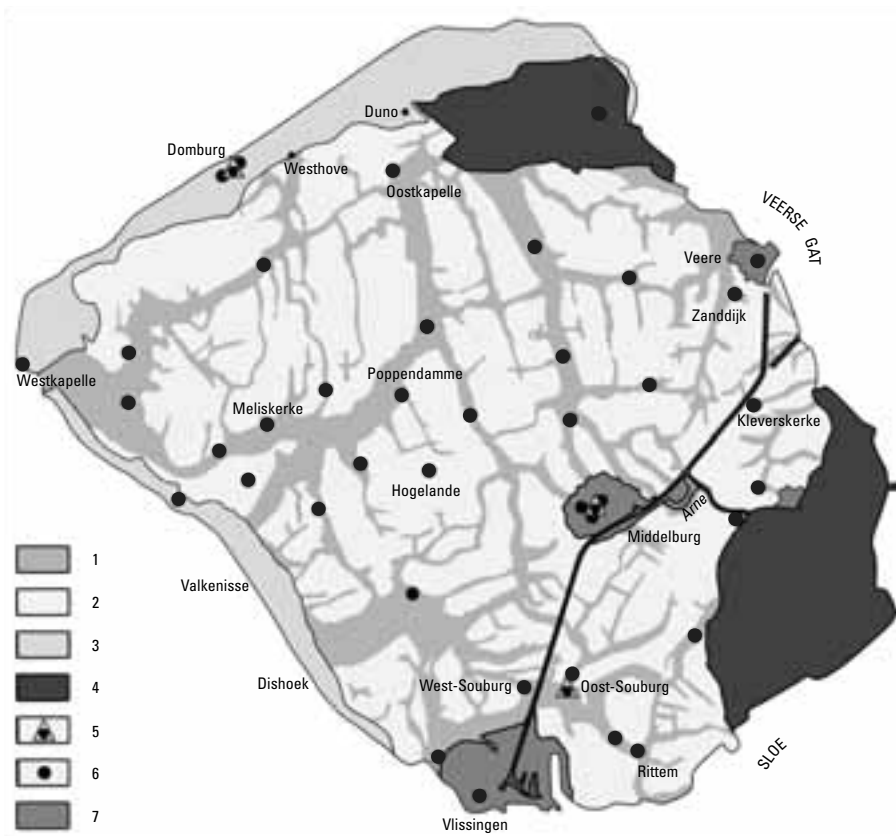
“Upp sinte Elisabethendach was die vloet ghegaen in Walgheren”, zo begint de eerste rekeningpost. Daarin wordt verteld dat de schepenen van Middelburg in de nacht van 19 november het bericht krijgen dat de noordelijke Arnedijk is doorgebroken ten oosten van de galg van de stad. De twee burgemeesters komen nu met een aantal burgers, ik vermoed de hoofdmannen van de wachten (wijken) van de stad, bij elkaar in herberg ‘Den Hert’ en regelen daar dat de poorters van alle wachten worden opgeroepen om – het gaat hier om het inzetten van het dijkleger – het gat met man en macht af te sluiten.

De dag erna, aldus een andere rekeningpost, komt het bericht dat de vorige dag ook de nieuwe inlaagdijk ten oosten van Welzinge is doorgebroken, evenals de Zuiddijk ten zuiden van Welzinge. Bij die laatste doorbraak is de dijk “welna al wech”; de vloed stroomt er in en uit, zodat de zuidzijde van Walcheren “al besouten was ende langhe onder tsoute water staet”. Men besluit dat de burgers nu ook aan het werk moeten bij de inlaagdijk onder Welzinge. Zij worden bij klokkenslag opgeroepen, en werken daar vijf dagen, totdat aan die kant het gevaar voorlopig is geweken. Dat kost de stad geld, want men had besloten, “dat men aldaer den dikers bier up den dijc bringhen soude, dat si te bet diken souden”. Volgens de rekening zijn er in die vijf dagen 62 vaten Haarlems bier gedronken.

Tenslotte heeft ook de Oostdijk benoorden Arnemuiden het begeven; dat wil zeggen, benoorden het oude Arnemuiden, gelegen aan de zuidzijde van de Arnemond. Deze doorbraak heeft vermoedelijk plaats gehad ongeveer daar waar het tegenwoordige Arnemuiden ligt.

De rekening handelt dus over dijkdoorbraken op in totaal vier plaatsen. De doorbraken bij Welzinge vragen daarbij de meeste aandacht. Dit blijkt ook uit de diverse posten die betrekking hebben op het herstel van de dijken. Nadat het dijkleger bij Welzinge het gat in de inlaagdijk heeft afgesloten, ontvangt het stadsbestuur op 25 november de rentmeester van Zeeland Bewesten Schelde, de heer van Veere en de dijkgraven van de wateringen van Walcheren om te overleggen

¹ Unger, *Bronnen geschiedenis Middelburg landsbeerlijken tijd*, II, 247-253, nr. 199.

1. Vereenvoudigde bodemkaart van Walcheren. (Naar Henderikx, 'Ringwalburgen', 72, afb. 53.)

Legenda: 1. Kreekkruggen; 2. Klei-opveengronden; 3. Jonge duinen en duinzandgronden; 4. Laatmiddeleeuwse afzettingen; 5. Burgen; 6. Middeleeuwse parochiekerken; 7. Huidige stedelijke bebouwing.

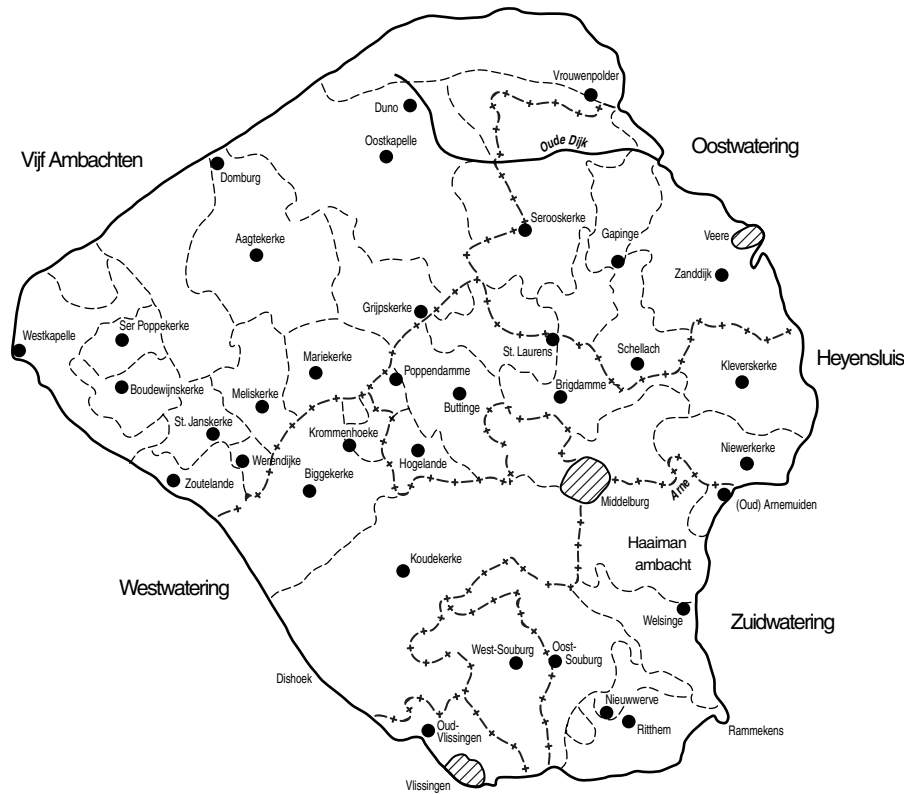
over het verder herstel van die inlaagdijk en het herstel van de Oostdijk ten noorden van Arnemuiden. Op 26 en 27 november gaan burgemeesters, schepenen en klerken met heel de gemeente uit alle wachten van de stad naar de inlaagdijk bij Welzinge, waar zij nog eens twee dagen aan de dijk werken. Intussen overleggen op de 27e november twee schepenen met heer Wolfert VI van Veere over de Zuiddijk ten zuiden van Welzinge. De volgende dag, de 28e, gaan twee schepenen naar de Zuiddijk toe om die met dijkgraven en gezworenen "onder dikers handen te bringhen"; dat wil zeggen aan te besteden, dus het herstel door betaalde dijkwerkers te laten uitvoeren. De 29e gebeurt dat nogmaals en op 30 november en 1 en 2 december besteden drie schepenen samen met de grafelijke rentmeester van Bewesten Schelde en heer Albrecht van Arnemuiden zowel de Zuiddijk aan als de inlaagdijk ten oosten van Welzinge om die dijken "in zine oude grote te makene". Wat dus blijkt, is dat men het gat in de inlaagdijk bij Welzinge eerst provisorisch met het dijkleger heeft hersteld en vervolgens het definitieve herstel aanbesteedt. Daarentegen heeft men het gat in de Zuiddijk tien dagen gelaten voor wat het is, om het herstel daarna direct aan te besteden. Het werk aan de Zuiddijk duurt ruim een maand; op 3 januari 1405 gaan twee schepenen daarheen om het aanbestede werk op te nemen en om met dijkgraaf en gezworenen de dijkwerkers te ontslaan. Gelijktijdig is aan het herstel van de Oostdijk gewerkt. Deze is op zondag 30 november aanbesteed door drie schepenen van de stad, de abt van de norbertijner Onze-Lieve-Vrouwe-abdij van Middelburg, heer Klaas van Borsele en de jonkheer van Veere. Waarschijnlijk zijn de vier gaten eind januari gedicht; in latere posten van de rekening wordt althans niet meer over herstel van de dijkbreuken gesproken.

Heel Walcheren onder water?

De vraag is in hoeverre het eiland ten gevolge van de vloed van 19 november onder water is komen te staan. Alleen over de omgeving van Welzinge is de rekening duidelijk: het gevolg van de doorbraak ten zuiden van Welzinge is dat, zoals al

2. Ambachten en wateringen op Walcheren, circa 1400. In die tijd telt het eiland nog vijf wateringen. Niet lang nadien wordt de watering Heyensluis bij de Oostwatering gevoegd.

92

geciteerd, de zuidzijde van Walcheren lange tijd “al besouten was ende langhe onder tsoute water staet”. Van overstroming elders op het eiland blijkt echter niets. Zo reizen twee schepenen op 27 november per rijtuig naar de heer van Veere voor overleg, zodat de weg tussen Middelburg en Veere op dat moment kennelijk te berijden is en niet onder water staat. Ook de twee leden van het stadsbestuur die op 19 november, op de dag van de dijkdorbraken zelf, naar de dijk onder Dishoek ten noordwesten van Vlissingen gaan, reizen daarheen per wagen; op dat moment lijkt er dus tussen Middelburg en Dishoek geen wateroverlast te zijn. De reis naar Dishoek heeft overigens niet direct iets met de ramp van die dag te maken. De schepenen gaan erheen om aanwezig te zijn bij de aanbesteding van de dijk daar, waartoe al in juni was besloten. Het berijdbaar zijn van de wegen tussen Middelburg en Veere en tussen Middelburg en Dishoek geeft aan dat de kreekruigen waarover deze wegen lopen niet onder water staan. Het betekent meer in het algemeen dat, aangezien de lage klei-op-veengebieden, de poel- en moergronden, door kreekruigen van elkaar worden gescheiden, de kreekruigen een waterkerende rol kunnen hebben gespeeld.² In 1569, dus 165 jaar na 1404, geeft de stedelijke landmeter van Middelburg aan een door de landvoogd, de hertog van Alva, ingestelde onderzoekscommissie onder leiding van Chiappino Vitelli een summier overzicht van de hoogteligging van de diverse delen van Walcheren.³ Van Hoogelande tot Koudekerke en eveneens van Koudekerke tot West-Souburg ligt het land volgens die opgave op de hoogte van het normale hoogwaterpeil; hetzelfde meldt de landmeter voor het land in de omgeving van Vlissingen, Zeeburg (fort bij Rammekens) en nogmaals Koudekerke. Gaat men ervan uit dat het hier gaat om de hoogte van het land op de kreekruigen, daar waar ook de wegen lopen, dan kunnen de kreekruigen bij een stormvloed wellicht in eerste instantie zijn overstroomd, maar zullen zij nadien, wanneer na een paar dagen het vloedpeil weer normaal is, al snel zijn drooggevallen.

Dit overziend, vermoed ik dat het land dat tengevolge van het gat in de Zuiddijk bij Welzinge geruime tijd onder water is komen te staan, het gebied bestrijkt ten zuiden van de grote kreekruigen die van de noordzijde van Welzinge westwaarts via Oost- en West-Souburg naar Oud-Vlissingen lopen. Mogelijk kan daarbij de

2 Zie over het voor het oude kerngebied van Walcheren karakteristieke netwerk van kreekruigen en tussenliggende lage poelgebieden: Bennema en Van der Meer, *Bodemkartering Walcheren*.

3 Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’. Een rapport voor de hertog van Alva’, aldaar 148-149.

Visoedijk ('vijfzodendijk'), de binnendijk die de grote kreekrug bij Oost-Souburg met de Westerscheldedijk verbindt, de vloed nog hebben gekeerd en het gebied ten westen daarvan hebben beschermd. Voor wat de gevolgen van de doorbraken in de Noordelijke Arnedijk en de Oostdijk betreft kan men denken aan inundatie van het achterliggende gebied tot aan de kreekrug waarover de genoemde weg van Middelburg naar Zanddijk en Veere zal hebben gelopen.

Duidelijke aanwijzingen dat naast de vier genoemde dijkbreuken ook elders op Walcheren dijken het zouden hebben begeven, bevat de burgemeestersrekening niet. Wel inspecteren op 5 december twee schepenen samen met de abt van de OLV-abdij en de rentmeester van Bewesten Schelde de toestand van de duinen bij Westkapelle en van de dijk bij Duunhoofde, hetgeen erop kan wijzen dat de situatie daar zorgelijk is. De dijk bij Duunhoofde, het huidige Duno onder Oostkapelle, waar zich in die tijd inderdaad het 'hoofd', oftewel het einde van de duinen bevindt, is de op de duinen aansluitende dijk, de tegenwoordige Koningin Emmaweg, richting Vrouwenpolder. Van Westkapelle is bekend dat de duinenrij er in die tijd steeds smaller wordt. Het duurt echter nog tot 1432 voor de bewoners daar de aanleg van een klein inlaagdijkje nodig vinden en tot 1483 voor er daadwerkelijk een inlaagdijk achter de duinen wordt aangelegd.⁴

Onder Kleverskerke zal op 19 november dan wel niet lang daarna de Oostdijk zwaar beschadigd zijn geraakt. Men kan dit afleiden uit een bevel van graaf Willem VI aan de ingelanden van de ambachten Noordmonster en Nieuwerkerke om de "arme luden" van het aangrenzende Kleverskerke te hulp te komen bij het herstel van de zeedijk.⁵ Om een dijkdoorbraak zal het hier niet zijn gegaan; in dat geval zou namelijk, zoals hierna zal blijken, het stadsbestuur van Middelburg daar direct bij zijn betrokken.

De conclusie mag dan ook zijn dat alleen in de omgeving van de vier dijkdoorbraken het land overstromd is geweest, waarbij de kreekruigen waterkerend kunnen hebben gewerkt. De visie van Gottschalk op dit punt was destijds echter geheel anders. Zij meende dat het eiland van alle kanten door de stormvloed was belaagd, en het kaartje bij haar tekst geeft de indruk dat Walcheren in haar ogen volledig was overstromd.⁶ Haar zienswijze heeft, behalve met de manier waarop zij de zojuist vermelde gegevens over de duinen bij Westkapelle en de dijken bij Duno en Kleverskerke interpreteert, vooral te maken met het feit dat zij een ongedateerde oorkonde van graaf Willem VI, die zou zijn uitgevaardigd in 1405 of 1406, met de stormvloed van 19 november 1404 in verband brengt.⁷ In dit stuk beveelt de graaf dat elke dijkgraaf op Walcheren binnen zijn ressort "die gate die in die dijcke siin, toedriev mitter meester haeste, sodattet lant daerbi versekert ende bewaert sij". Bovendien wijst hij enkele personen aan die namens hem "een gemeijne dijkaedze setten sullen om den dijck te hogen daers te doen is up desen tijt tot des lands oirbaer". Deze commissie zal bestaan uit de abt van de Onze-Lieve-Vrouwe-abdij, heer Wolfert van Veere, heer Klaas van Borsele van Brigdamme en een van de twee burgemeesters van Middelburg. Deze oorkonde in verband te brengen met de stormvloed van november 1404 is onjuist. Weliswaar is hij ongedateerd, maar, zoals Dekker aangeeft, stamt hij ongetwijfeld uit 1406, zo goed als zeker uit november van dat jaar.⁸ Zeer waarschijnlijk hebben de Walcherse dijken ook in de herfst van 1406 zwaar geleden en zijn zij op diverse plaatsen doorgebroken. Gegevens hierover hebben wij echter niet. Ongelukkigerwijs zijn juist de burgemeestersrekeningen van Middelburg over de jaren 1405-1406 en 1406-1407 niet overgeleverd.

De stormvloed en de organisatie van de dijkzorg

Krijgsmendankzij tweeëntwintigposten in de Middelburgse burgemeestersrekening van 1404/1405 een redelijk goed beeld van het aantal en de plaats van de doorbraken, de omvang van het overstromde gebied en de chronologie van de gebeurtenissen, dan blijft wel de vraag binnen welk organisatorisch kader dit alles zich heeft afgespeeld. Wie oefenen er op Walcheren gezag uit over de dijken? Een paar keer is in de rekening sprake van dijkgraven en gezworenen, maar ook de abt, de heer

4 De Klerk, 'Gevecht op twee fronten', 37-40.

5 Dekker, *Zuid-Beveland*, 416 noot 110; Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, II, 14.

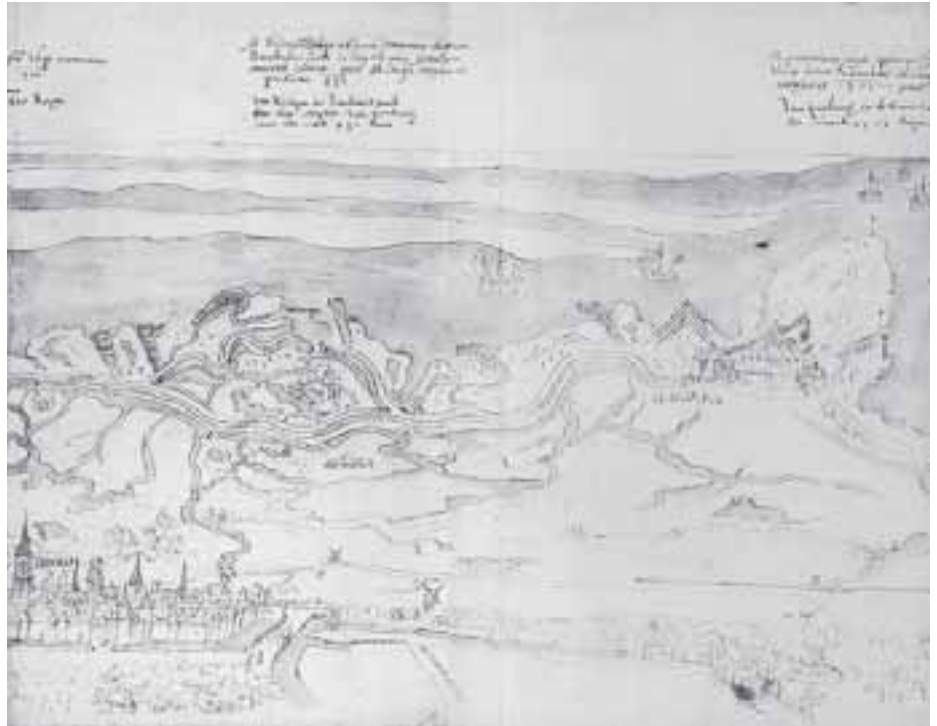
6 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, II, 7, 12-14.

7 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, II, 13; Meerkamp van Embden, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van Walcheren', aldaar 96, bijlage III.

8 Dekker, *Zuid-Beveland*, 571 en noot 14 aldaar. Henderikx, 'Waterstaat van Walcheren tot het begin van de vijftiende eeuw', aldaar 155-156 en noot 126. In het grafelijk register van uitgaande oorkonden over de jaren 1404-1406 is de oorkonde ingeschreven na een oorkonde van 11 november en voor een stuk van 8 november 1406 (NA Den Haag, Archief graven van Holland, inv. nr. 202, f. 110). Opvallend is dat de grafelijke rentmeester van Zeeland Bewesten Schelde in het besluit niet wordt genoemd. Waarschijnlijk is de rentmeestersfunctie op dat moment vacant. De laatste rekening van rentmeester Dirk van Borsele van Zuilen sluit op 11 november 1406. Zijn opvolger is Floris van den Abeele.

3. Welzinge en omgeving, circa 1550, op het panorama van Walcheren van Anton van Wijngaerden. De zuidoostkust van Walcheren heeft zowel voor als na 1404 gedurig te lijden van stormvloed en aanhoudend landverlies. Na 1404 zijn bij Welzinge nog diverse inlaagdijken aangelegd die vervolgens tengevolge van het doorbreken van de buitendijk zelf buitendijk zijn geworden. De inlaagdijk om Welzinge op het panorama van Van Wijngaerden is dan ook niet de inlaagdijk van 1404. De inlaagdijk op de afbeelding blijkt eveneens al voor 1550 buitendijk te zijn geworden nadat de ervoor gelegen buitendijk het heeft begeven. De inlaag met daarin de kerk van Welzinge is daardoor buitendijks komen te liggen. Zie in dat verband ook de afbeeldingen op p. 32 van aflevering 1 van deze jaargang van dit tijdschrift.

94

van Veere en vooral het stadsbestuur van Middelburg blijken iets met de zorg voor de dijken te maken te hebben.

Volgens de keur van Zeeland uit 1256 is in die tijd in Zeeland Bewesten Schelde de zorg voor de dijken georganiseerd binnen het kader van het ambacht, het lokale bestuursdistrict.⁹ Uitgangspunt is de verplichting van landeigenaren om bepaalde stukken te onderhouden van de ten laste van een ambacht komende dijken, al naar gelang de grootte van hun grondbezit binnen dat ambacht. Het toezicht op het dijkonderhoud is volgens die keur in handen van ambachtsheren en schepenen van de ambachten. De ambachten gaan echter, zowel op het gebied van de afwatering als op dat van de dijkzorg, al vroeg samenwerken binnen zogeheten wateringeng. Zo dateert de watering van de Vijf Ambachten, die heel het noordwestelijk deel van het eiland omvat, waarschijnlijk nog van voor 1200. Een ingrijpende verandering is vervolgens rond 1300 de instelling van de grafelijke dijkgraafschappen. Aanvankelijk gaat het om één dijkgraafschap voor heel Walcheren, maar in 1323 is dat al gesplitst in een dijkgraafschap voor het noorden en één voor het zuiden van het eiland. Zowel dijken als watergangen vallen onder het toezicht van dijkgraaf en gezworenen, zodat hun gezag het werkterrein van de wateringeng overlapt. Dat leidt ertoe dat, wanneer de dijkgraafschappen zich rond het midden van de veertiende eeuw nog verder opsplitsen, zij gaan samenvallen met de wateringeng. Uiteindelijk zijn er vier wateringeng: de Vijf Ambachten en de Oost-, de Zuid- en de Westwatering, alle namens de graaf bestuurd door een college van dijkgraaf en gezworenen.

Het betekent dat rond 1350 op Walcheren de zorg voor de waterstaat opnieuw versnipperd is. Voor de veiligheid van het eiland vormt dat een probleem, en met name het stadsbestuur van Middelburg, dat de vele burgers vertegenwoordigt die verspreid over het hele eiland grond bezitten, dringt bij de graaf aan op maatregelen. Met succes, want in 1355 draagt graaf Willem V aan het stadsbestuur de leiding op bij de zorg voor watergangen en dijken, met als argument dat ambachtsheren en dijkgraven en gezworenen niet eensgezind zijn. De Middelburgse magistraat krijgt de opdracht om samen met de dijkgraven en andere door de stad aan te wijzen personen gebreken aan watergangen en dijken op te nemen en waar nodig voorzieningen te treffen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze opdracht gedurende de verdere veertiende eeuw van kracht is gebleven. Zo neemt het stadsbestuur na de stormvloed van oktober 1374 de leiding bij het herstel van de dijken, en

⁹ De hierna volgende gegevens over de waterstaatkundige organisatie van Walcheren in de Middeleeuwen zijn ontleend aan: Henderikx, 'Waterstaat van Walcheren tot het begin van de vijftiende eeuw', 137-162; Priester, 'Besturen van Walcheren 1574-1795', zie aldaar ook voor bronnen en verdere literatuur.

werkt daarbij samen met Wolfert IV van Veere en de grafelijke rentmeester. Na de stormvloed van oktober 1375 coördineert Middelburg het herstel van de dijken opnieuw en betreft daarbij de abt van de abdij van Middelburg, de heer van Veere, Frank van Borsele van Sint-Maartensdijk, de grafelijke rentmeester en Gillis van Arnemuiden. Ook wanneer de dijk bij Dishoek in januari 1393 op doorbreken staat bespreken ter plaatse het stadsbestuur, de abt en Klaas van Borsele van Brigdamme de manier waarop de dijk kan worden behouden. Middelburg heeft dus sedert 1355 in tijden van gevaar de leiding bij het herstel van zwaar bedreigde of doorgebroken dijken, en betreft daarbij de voornaamste ambachtsheren, onder wie ook de abt van de OLV-abdij als ambachtshere in Oostkapelle.

Bij het bestaan van deze ‘stuurgroep’ onder leiding van Middelburg sluit graaf Albrecht in februari 1396 aan, wanneer Walcheren kort daarvoor opnieuw door overstroming is getroffen. De graaf machtigt nu de abt, heer Hendrik I van Veere, Klaas van Borsele van Brigdamme – in die tijd tevens rentmeester van Bewesten Schelde – en de stad Middelburg om waar nodig inlaagdijken te laten aanleggen op kosten van het gemeneland van heel Walcheren, waarbij Middelburg ook nu de leiding krijgt.

Binnen deze organisatiestructuur is ook tijdens en na de stormvloed van 19 november 1404 gehandeld. De rol van enerzijds Middelburg en anderzijds die van de dijkgraven, de heer van Veere en de abt van Middelburg, die in de rekeningposten herhaaldelijk de revue passeren, is nu verklaard; zij het dat men ten aanzien van de positie van Middelburg nog wel een paar kanttekeningen kan plaatsen, met name waar het gaat om het inzetten van het dijkleger en het aanbesteden van dijkwerk. Op het moment dat een dijk doorbreekt of dreigt door te breken, treedt volgens het landrecht de algemene landweerplicht in werking. Dat wil zeggen dat de ingezetenen van het hele eiland gehouden zijn ‘bij klokkenslag’ op de dijk te komen om met man en macht het gevaar te keren. Wanneer een dijk dan provisorisch is hersteld, kan de afwerking verder worden aanbesteed; en ook dat wordt uitgevoerd als ‘gemeen’ werk, werk op kosten van de geërfden van het hele eiland. Pas daarna wordt het gewone onderhoud weer opgedragen aan de oude dijkplichtigen. Zowel waar het gaat om het dijkleger als om het aanbesteden is duidelijk dat het stadsbestuur van Middelburg in 1404 niet alleen heeft gehandeld als voorzitter van de overkoepelende commissie, maar evenzeer als lokaal bestuur. Bij het dijkleger dat Middelburg oproept gaat het alleen om eigen burgers. En op dezelfde manier zullen ook ambachtsbesturen uit de omgeving hun mensen naar Welzinge hebben gestuurd: iets waarover uiteraard niets in de stadsrekening van Middelburg staat. Voor wat het aanbesteden betreft, meldt de rekening een paar keer nadrukkelijk dat de stadsschepenen daarbij aanwezig zijn als vertegenwoordigers van de eigen burgers die in de betreffende dijken dijkplichtig zijn, dus ook hier als lokaal bestuur.

Besluit

Tenslotte nog één vraag: heeft de stormvloed van 1404 invloed gehad op de organisatie van de dijkzorg? Het antwoord luidt ontkennend. De overkoepelende commissie onder leiding van Middelburg die al voor 1404 bestaat, ontwikkelt zich in de vijftiende eeuw geleidelijk aan verder tot een echt waterschapsbestuur, dat de ‘Staten van Walcheren’ gaat heten en steeds meer bevoegdheden krijgt. Men kan echter niet zeggen dat specifiek de stormvloed van 1404 daar meer dan andere gebeurtenissen invloed op heeft uitgeoefend.

De gevolgen van de stormvloed van 1404 lijken voor Walcheren dan ook geringer te zijn geweest dan voor Vlaanderen. Dat geldt zowel waar het gaat om de directe rampspoed die is veroorzaakt, als om de invloed op de geografie van Walcheren en de waterstaatkundige bestuursstructuur van het eiland.